

рення правової основи для результативного захисту людей із потребами.

Також залишаються відкритими питання поліпшення умов тримання під вартою, зменшення переповненості в'язниць, забезпечення потреб осіб, які знаходяться під вартою, медичним обслуговуванням за міжнародними нормами.

У свою чергу, підключення України до Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей є достатньо вагомим в аспекті встановлення нових дієвих механізмів захисту прав трудових мігрантів.

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що українською державою виконуються певні дії

щодо узгодження законодавства України про правоохоронну діяльність та інституціональну побудову правоохоронних органів із міжнародними стандартами прав людини та їх дотримання на практиці.

Водночас, на наш погляд, необхідно сформулювати Національну програму щодо адаптації законодавства України до міжнародних стандартів у галузі прав людини, визначивши коло універсальних та регіональних конвенцій з прав людини, котрі в першочерговому порядку потребують ратифікації, зокрема щодо тих правових стандартів, які безпосередньо стосуються функціонування національної правоохоронної системи у сучасних умовах європейської міждержавної інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції : [монографія] / Ю.О. Волошин. – К. : Логос., 2010. – 428 с.
2. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. // Голос України. – 2004. – № 142. – Ст. 19.

УДК 342.7

СОЦІАЛЬНІ КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ОСОБИ У СФЕРІ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ

SOCIAL CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE SPHERE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Олійник А.Ю.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського права
факультету підприємництва та права*

Київського національного університету технологій та дизайну

У статті досліджуються поняття і зміст соціальних конституційних прав і свобод особи у сфері новітніх технологій. Аналізуються конкретні соціальні конституційні права і свободи. Дається авторське визначення соціальних конституційних прав і свобод, які можуть бути реалізовані у сфері новітніх технологій. Пропонуються висновки і рекомендації.

Ключові слова: соціальні конституційні права і свободи особи, зміст соціальних конституційних прав і свобод особи, сфера новітніх технологій, реалізація соціальних прав і свобод особи у сфері новітніх технологій.

В статье исследуются понятие и содержание конституционных социальных прав и свобод личности в сфере новейших технологий. Анализируются конкретные социальные конституционные права и свободы. Дается авторское определение социальных конституционных прав и свобод, которые могут быть реализованы в сфере новейших технологий. Предлагаются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: социальные конституционные права и свободы личности, содержание социальных конституционных прав и свобод личности, сфера новейших технологий, реализация социальных прав и свобод личности в сфере новейших технологий.

The article examines the concept and content of constitutional social rights and freedoms in the sphere of innovative technologies. The analysis of specific social constitutional rights and freedoms. The author's definition of social constitutional rights and freedoms, which can be implemented in the field of new technologies. Offers conclusions and recommendations.

Key words: social constitutional rights and freedoms of the individual, social content of the constitutional rights and freedoms of the individual, field of new technologies, implementation of social rights and freedoms in the sphere of innovative technologies.

Постановка проблеми. Проблема дослідження основних прав і свобод людини та громадянина, їх поняття, види, зміст, утвердження і забезпечення реалізації постійно перебуває у полі зору науков-

ців. Різновидами основних прав і свобод є соціальні права і свободи особи. Характеристика поняття та змісту названих прав і свобод особи в системі основних прав і свобод людини та громадянина має важ-

ливе теоретичне і практичне значення для науки конституційного права.

Стан опрацювання. Проблема висвітлюється різними авторами. Серед них праці М.І. Кагадія, А.Ю. Олійника, В.Ф. Погорілка, О.В. Совгирі, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, Н.Г. Шукліної та ін. Основні права і свободи досліджувалися в Україні разом і окремо. Самостійно соціальні конституційні права і свободи у сфері новітніх технологій в Україні ще не досліджувались.

Метою статті є аналіз закріплених у Конституції України соціальних прав і свобод особи у сфері новітніх технологій.

Відповідно до мети завданнями цього дослідження є: а) аналіз праць авторів щодо соціальних конституційних прав і свобод особи; б) формулювання поняття та змісту соціальних конституційних прав і свобод особи у сфері новітніх технологій; в) реалізація окремих соціальних конституційних прав і свобод особи у сфері новітніх технологій; г) пропозиція висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави. Найбільш повно соціальний характер держави виявляється у системі соціальних прав і свобод особи, закріплених Конституцією України (ст.ст. 46–52) та у системі їх гарантії.

З приводу обсягу соціальних прав і свобод серед учених немає повного розуміння. Існує три групи авторів, що по-різному розглядають обсяг соціальних прав і свобод особи. Так, Ю.М. Тодика [1, с. 151], В.В. Кравченко [2, с. 147–148] не розмежовують економічні, соціальні і культурні права та свободи. Інші автори, зокрема В.Л. Федоренко [3, с. 227–232], Ж.М. Пустовіт [4, с. 255–257], серед соціальних конституційних прав називають права на: а) працю (ст. 43); б) відпочинок (ст. 45); в) страйк (ст. 44); г) соціальний захист (ст. 46); д) житло (ст. 47); е) достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); є) охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування (ст. 49). А.В. Совгиря і Н.Г. Шукліна до цієї групи прав додають ще право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) [5, с. 177–179]. Третя група авторів (О.Ф. Фрицький [6, с. 169], М.І. Кагадій, А.Ю. Олійник [7, с. 137]) розглядають як соціальні конституційні права, що закріплені ст.ст. 46–52 Конституції України, зокрема право на: а) соціальний захист (ст. 46); б) житло (ст. 47); в) достатній життєвий рівень (ст. 48); г) охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); д) безпечне довкілля (ст. 50); е) шлюб і сім'ю (ст. 51); є) рівність дітей у своїх правах (ст. 52); і ми підтримуємо цю позицію авторів.

Отже, соціальні конституційні права особи – це закріплені міжнародними договорами, Конституцією України і деталізовані у поточному законодав-

стві основні можливості людини щодо задоволення інтересів і потреб у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, житлових і шлюбно-сімейних умов життя.

Стан справ у сфері забезпечення соціальних прав і свобод, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства загалом. Технологічний прогрес пов'язаний із питанням про його вплив на права людини. Право громадян на соціальний захист, що передбачене ст. 46 Конституції України, включає: 1) право на забезпечення їх у разі повної, часткової (інвалідність) або тимчасової втрати працездатності; 2) право на забезпечення їх у разі втрати годувальника; 3) право на забезпечення їх у разі безробіття з незалежних від них обставин; 4) право на забезпечення їх у старості; 5) право на забезпечення їх в інших випадках, передбачених законом.

Ідеться, зокрема, про Закон України «Про пенсійне забезпечення», який встановлює пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років, а також соціальні пенсії, які призначаються і виплачуються непрацездатним громадянам у разі відсутності у них права на трудову пенсію. Слід згадати також і Закон України «Про зайнятість населення», який визначає основи захисту населення від безробіття. Право на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Щодо цього доцільно згадати основні положення Концепції соціального забезпечення населення України, яка схвалена постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. і затверджує такі види соціального страхування: страхування на випадок безробіття, медичне страхування, страхування від нещасних випадків на виробництві, пенсійне страхування. Крім того, Концепція передбачає виплату соціальної допомоги непрацездатним. Конституція встановлює також, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, якщо вони є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Відповідно до ст. 47 Конституції України кожна людина має право на житло. Це право реалізується шляхом створення державою умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Для цього існують державний житловий фонд, громадський житловий фонд, фонд житлово-будівельних кооперативів, індивідуальний житловий фонд. Громадянам, які потребують соціального захисту (інваліди, ветерани, багатодітні), житло надається з державного і громадського житлового фонду безоплатно або за доступну для них плату відповідно до Житлового кодексу України. Є потреба у розробленні чіткого механізму щодо надання житла соціально незахищеним верствам населення. Житло державного жит-

лового фонду може бути приватизованим у порядку і на умовах, передбачених Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду». Житлові права громадян охороняються законом. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону та за рішенням суду.

Право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, регламентоване ст. 48 Конституції України. Воно оцінюється через одержувану особою заробітну плату – фіксовану винагороду, яку отримує працівник за виконану ним роботу, згідно з трудовим договором (контрактом). Заробітна плата в ідеалі і визначає життєвий рівень особи, тому така увага до її нарахування і виплати. Так, згідно із Законом України «Про оплату праці» визначається мінімальна заробітна плата у розмірі, що не може бути нижчим за вартісну величину межі малозабезпеченості з розрахунку на працездатну особу. Водночас непрацездатним громадянам (інвалідам, пенсіонерам), сім'ям із дітьми, самотніми матерями тощо надається державна допомога та пільги, що дає можливість підняти їхній життєвий рівень. Удосконалення соціального захисту тих верств населення, які цього потребують, – одна з найважливіших функцій демократичної, соціальної, правової держави.

Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, встановлене ст. 49 Конституції України, є продовженням і деталізацією ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. При цьому сутність права громадян на охорону здоров'я визначається ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я, а саме: воно передбачає певний життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування; безпечно для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту і відпочинку тощо. Тобто це надзвичайно об'ємне і комплексне поняття, для повноцінного здійснення якого необхідне державне фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм, що розробляються і здійснюються Кабінетом Міністрів України. Держава зобов'язується охопити громадян усіма видами медичного обслуговування: профілактичним, лікувально-діагностичним, реабілітаційним, протезно-ортопедичним, зубопротезним, доглядом за хворими, непрацездатними та інвалідами. При цьому у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а їх наявна мережа не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності. Комплексний підхід до охорони здоров'я зумовлює також обов'язок держави дбати про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя.

Право на безпечно для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди передбачене ст. 50 Конституції України. Остання розуміє під таким довкіллям такий стан

навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки і виникненню небезпеки для життєдіяльності населення. Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. існують екологічні стандарти і нормативи визначення безпечно для життя і здоров'я довкілля. Здійснення заходів щодо охорони довкілля забезпечується їх фінансуванням, економічним стимулюванням такої діяльності, проведенням екологічних експертиз, державним контролем, відповідальністю тощо. Крім того, Конституція закріпила найважливіші екологічні права, зокрема такі: право на відшкодування шкоди, заподіяної погіршенням стану довкілля; право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту; право на вільне її поширення та категорична заборона її засекречення.

Ст. 51 Конституції України передбачає свободу шлюбу та рівність прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї. При цьому свобода шлюбу ґрунтується на вільній згоді чоловіка і жінки щодо укладення шлюбу, а рівність прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї означає, що, по-перше, чоловік і жінка мають однакові за кількістю і змістом права та обов'язки, по-друге, батьки повинні утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Конкретні ж права та обов'язки, пов'язані з сімейними відносинами, визначають норми Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. із подальшими змінами та доповненнями. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство перебувають під захистом держави. Саме на це спрямований Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми».

Ст. 52 Конституції України присвячена визначенню права рівності дітей у своїх правах. Вона ґрунтується на ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Конвенції про права дитини. Відповідно до них діти визнаються рівноправними незалежно від походження (щодо, наприклад, права на навчання, охорону здоров'я, житло), а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Підкреслено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Так, наприклад, ст. 152 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за зґвалтування неповнолітньої або малолітньої особи, ст. 155 – за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, а ст. 156 – за розбещення неповнолітніх. Держава піклується про дітей-сиріт (утримує та виховує їх), а також про дітей, позбавлених батьківського піклування, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Отже, конституційні соціальні права і свободи людини та громадянина слід розглядати як можливість мати достатній соціальний рівень життя у межах, передбачених Конституцією і законами України.

На жаль, у сучасних умовах реалізації новітніх технологій ці соціальні права особи значною мірою

порушуються, не забезпечуються або залишаються символічними. Останні неприємності з медичними експериментами у сфері охорони здоров'я сконцентрували нашу увагу на порушеннях прав людини із застосуванням новітньої техніки [8]. Стрімкий розвиток новітніх медичних технологій (трансплантологія, генетика, клонування, реаніматологія, штучне запліднення та ін.) часто входять у суперечність із забезпеченням права на життя і здоров'я людини, на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Обов'язком держави є захист життя і здоров'я людини. Соціальна держава має створювати умови для забезпечення особі прожиткового мінімуму, охороняти найману працю, піклуватися про сім'ю, охорону здоров'я тощо.

Досліджуючи окремі соціальні конституційні права особи у сфері новітніх технологій, зупинимося на реалізації права на охорону здоров'я. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я» № 1013-р від 30 листопада 2016 р. була схвалена Концепція реформи фінансування системи охорони здоров'я. Міністерству охорони здоров'я разом із заінтересованими центральними та місцевими органами виконавчої влади доручено розробити та подати Кабінету Міністрів України проект плану заходів щодо реалізації цієї Концепції. Для ефективної реалізації конституційного права на охорону здоров'я пропонується створення більше 100 госпітальних округів до 2018 р. Госпітальний округ – це територіальне об'єднання закладів охорони здоров'я України декількох районів в одну мережу за принципом доступності, щільності і кількості населення, наявності готових лікувальних закладів, усталених шляхів доставки пацієнтів та дорожнього сполучення. Станом на 4 лютого 2017 р. є інформація про створення 105 госпітальних округів у межах України [9]. Такими є загальні проблеми щодо вдосконалення реалізації конституційного права на охорону здоров'я.

В умовах новітніх технологій трансплантації постає низка юридичних питань. З одного боку, держава має забезпечити реалізацію конституційного права на охорону здоров'я особи (ст. 49), а іншого – реалізацію конституційного гуманістичного принципу найвищої соціальної цінності людини щодо її гідності і фізичної недоторканності (ст.ст. 3, 28). Трансплантація – це спеціальний метод лікування, що полягає у пересадці реципієнту органа або іншого анатомічного матеріалу, взятих у людини чи у тварини. Особу, у якої за життя або після її смерті взято анатомічні матеріали для трансплантації або для виготовлення біоімплантатів, називають донором. Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16 липня 1999 р. [10] закріплює можливий перелік живих донорів і порядок отримання від них згоди (ст.ст. 12, 13). Забороняється торгівля органами та іншими анатомічними матеріалами людини (ст. 18). На нашу думку, слід надати донору легальну можливість про-

дажу свого органу, що могло б забезпечити утворення легального ринку органів та іншого анатомічного матеріалу.

Сучасній медицині відомі новітні технології щодо клонування. В Україні забороняється репродуктивне клонування людини Законом України «Про заборону репродуктивного клонування людини» від 14 грудня 2004 р. [11]. Клонування тварин у світовій практиці існує (вівця, миші, телята тощо). Не виключено, що в майбутньому буде дозволено і репродуктивне клонування.

Під час забезпечення реалізації права на охорону здоров'я важливе значення має генетика людини. Це галузь знань, яка тісно пов'язана з антропологією і медициною. Генетику людини умовно поділяють на антропогенетику, що вивчає спадковість і мінливість нормальних ознак людського організму, і медичну генетику, яка вивчає його спадкову патологію (хвороби, дефекти, потворність та ін.) [12]. Під час застосування різних методів вивчення спадковості людини можуть мати місце порушення конституційних прав особи, зокрема і право на охорону здоров'я. Незважаючи на те, що генетика людини є порівняно молодим напрямом у науці, дослідження останніх років починають відкривати завісу таємниці людського генофонду. Генетика і здоров'я людини взаємопов'язані, науці вже відомі кілька тисяч власне генетичних захворювань, які на 100% залежать від генотипу особини. Найбільш страшними з них вважаються галактоземія, кислотний фіброз підшлункової залози (муковісцидоз), фенілкетонурія, гіперхолестеринемія, алкаптонурия, синдроми Дауна, Шерешевського-Тернера, Кляйнфельтера, а також різні форми кретинізму і гемоглобінопатії. Крім того, існують захворювання, що залежать від середовища і від генотипу: цукровий діабет, ревматоїдні і деякі онкологічні захворювання, ішемічна хвороба, виразкові хвороби ШКТ, шизофренія і деякі інші захворювання психіки. І тут медикам особливо важливо зрозуміти, як можна розшифровані дані застосувати в лікуванні, а головне – у профілактиці численних спадкових захворювань [13].

Однією з важливих новітніх технологій в охороні здоров'я є реаніматологія як наука з підтримки і відновлення порушених і втрачених функцій організму, насамперед функцій головного мозку. У світі існують програми навчання серцево-легеневої реанімації. Важливо, щоб такою технологією володіли особи певних професій (пожежні, поліцейські, педагоги), що безпосередньо контактують із людьми і можуть у будь-який час в екстремальних ситуаціях перебувати поряд з людиною у стані клінічної смерті. Своєчасне застосування (у перші 1–3 хвилини) реанімаційних заходів може врятувати людині життя. Правом кожної людини є захист життя і здоров'я інших людей (ст.ст. 27, 49). Однак для окремих категорій осіб дії щодо не надання відповідної допомоги особі, що потребує такої допомоги, чи залишення особи в небезпеці для життя і здоров'я тягнуть за собою кримінальну відповідальність (ст.ст. 135–137 Кримінального кодексу України) [14].

Отже, під час застосування новітніх технологій у медицині необхідно чітко дотримуватися Конституції і законів України, попереджувати правопорушення з метою забезпечення ефективної реалізації права на охорону здоров'я та інших соціальних прав особи.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити такі висновки і пропозиції.

1. Соціальні конституційні права і свободи особи – це закріплені міжнародними договорами, Конституцією України і деталізовані у поточному законодавстві основні можливості людини щодо задоволення інтересів і потреб у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, житлових і шлюбно-сімейних умов життя.

2. До соціальних конституційних прав і свобод особи належать права на: а) соціальний захист

(ст. 46); б) житло (ст. 47); в) достатній життєвий рівень (ст. 48); г) охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); д) безпечне довкілля (ст. 50); е) шлюб і сім'ю (ст. 51); є) рівність дітей у своїх правах (ст. 52).

3. У сфері застосування новітніх технологій реалізуються окремі соціальні конституційні права (наприклад, право на охорону здоров'я, право на безпечне довкілля тощо). Особливо гостро постає питання забезпечення реалізації прав на охорону здоров'я, безпечне довкілля, шлюбно-сімейних та інших соціальних прав. Запропоновані у роботі рекомендації сприятимуть забезпеченню соціальних конституційних прав особи в умовах технічного прогресу та застосування новітніх технологій в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційне право України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.
2. Кравченко В.В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / В.В. Кравченко. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.
3. Погорілко В.Ф. Конституційне право України : [підруч.] / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко ; за заг. ред. В.Л. Федоренка. – 3-вид., перероб. і доопр. – К. : КНТ ; Ліра-К, 2011. – 532 с.
4. Пустовіт Ж.М. Соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні і їх удосконалення / Ж.М. Пустовіт // Актуальні проблеми конституційного права України : [підруч.] ; за заг. ред. А.Ю. Олійника. – К. : Центр учб. літ-ри, 2013. – С. 255–267.
5. Совгіря О.В. Конституційне право України : [навч. посіб.] / О.В. Совгіря, Н.Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.
6. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : [підруч.] / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
7. Олійник А.Ю. Курс лекцій з конституційного права України : [навч. посіб.] / А.Ю. Олійник, М.І. Кагадій. – К. – Дніпро : Ліра ЛТД, 2016. – 384 с.
8. Національна стратегія у сфері прав людини в Україні: оцінки експертів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=805%3Aprava-lyudini&catid=8&Itemid=350.
9. Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я : розпорядження Кабінету Міністрів України № 1013-р. від 30.11.2016 р.
10. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16.07.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.
11. Про заборону репродуктивного клонування людини : Закон України від 14.12.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 5. – Ст. 111.
12. Генетика людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
13. Генетика людини та її здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://faqukr.ru/osvita/31703-genetika-ljudinita-ii-zdorov-ja.html>.
14. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.